

ӨЛШЕМ ТҮСИНІГІНЕ ҚАТНАСЛЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Шынназарова Саодат Жубатхановна – филология ғиымының кандидаты, доцент

saodatsynnazarova@gmail.com

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлкетлік педагогикалық институты

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ПОНЯТИЮ МЕРЫ

Шынназарова Саодат Жубатхановна – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажанияза

SOMATIC PHRASEOLOGISMS RELATING TO THE CONCEPT OF MEASURE

Shinnazarova Saodat Zhubatkhanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвистикалық таҳлил, фразеологик луғат.

Резюме. Мақолада туркий тилшунослиқда, жумладан, қарақалпақ тилшунослиғида мезуратив соматик фразеологизмлар масаласи ҳақида сўз юритилган. Мезуратив соматик фразеологизмларнинг қарақалпақ тили бадий асарларда қўлланилишига эътибор қаратқан. Қарақалпақ тилидаги фразеологик луғатларда маъноларининг изоҳига шарҳ берилган.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвокультурологический анализ, фразеологический словарь.

Резюме. В статье рассматривается вопрос мезуративных соматических фразеологизмов в тюркском языкознании, в том числе в каракалпакском языкознании. Он обратил внимание на использование мезуративных соматических фразеологизмов в художественных произведениях каракалпакского языка. В фразеологических словарях каракалпакского языка дается разъяснение их значений.

Key words: phraseology, somatism, sema, vocabulary-semantics, phonetics, component, concept, linguistic and cultural analysis, phraseological dictionary.

Summary. The article discusses the issue of mesurative somatic phraseological units in Turkic linguistics, including Karakalpak linguistics. He paid attention to the use of mesurative somatic phraseological units in Karakalpak literary works. Explanations of their meanings are provided in phraseological dictionaries of the Karakalpak language.

Кирисиў. Ерте ўақытлардан-ақ адам баласы табият, этирапындағы кубылысларға өз баҳасын берип, қандай да түсиникти өз дене мүшелери менен байланыстырыў арқалы түсинген.

Бизге белгили болғанындай-ақ, қарақалпақ халқы да көп ғана халықлар сыяқлы өлшеў әсбапларына ийе болса да (тәрези, безбен, т.б.) аралықты, узақ яки жақын жердеги нәрсени, адамның (зат, предмет), сондай-ақ, адамның қасиетлерин (сумлық, ақыл, ой-пикир) т.б. өлшеўде, баҳалаўда дене мүшелери қатнасында түсиндирген. Бул дәслеп туўра мәнисте қолланылса да, ақыл-ой, менталлық тереңлигине қарай, соңын ала аўыспалы түрде фразеологизмлер қурамына өткенлигин көремиз.

Әдебиятлар анализи ҳәм методология. Қарақалпақ хәм инглиз тилиндеги лақуналар ҳақында Р.Жумамуратова: «адам денеси бойы (бел, көкирек, мойын), аяғы (табан, тобық, дize, кәдем), қолы (тирсек, қулаш, қысым, қарыс, улыўма бармақлар) хәм басқа ағзалары дәслепки өлшеў қурааллары сыпатында кең қолланылған. Инглис тилинде сөйлеўши халықлар, яғный, Англия хәм АҚШ мәмлкетлери еlege шекем ескиден қалған өлшеў бирликлери дюйм, фрут, ярдлардан пайдаланады» [3:14].

Фразеологизмлер қурамында *ели, қулаш, қарыс* т.б. қарақалпақ тилиндеги өлшем бирликлери аңлататуғын бирликлери менен келетуғын фразеологизмлер де ушырасады. Мысалы:

Еки *ели* аўзына бекем болыў.

Тили бес *қарыс*, тили *қулаш жарым*, маңлайы *жети қарыс* ашылыў т.б.

Бунда «ели – бармақ еnine тең өлшем» [4:234] болса, «қарыс – бас бармақ пенен кишкене бармақ арасындағы өлшем мөлшері» [5:368], қулаш – 1. еки қолдың кергендеги аралығы; 1.узынлықты билдиретуғын өлшем бирлиги» [6:33].

Изертлеўдиң жүзеге келиўинде көркем-эстетикалық, структуралық анализ методларынан пайдаланылды.

Талқылаўлар хәм нәтижелер. Қарақалпақ соматикалық фразеологизмлери қурамында *қол созым жер* – оғада жақын аралық, *көз ушында* – көзге көринетуғын жер, *бирақ узақлаўда, тили сала қулаш* – көп сөйлейтуғын адам мәнисин билдирип, «тили бир қарыс, (тили бир қулаш) фразеологизмлери сөйлемшек, мақтаншақ адам» мәнилери билдиреди [2:146].

Бармақ, саўсақ соматизми қатнасындағы фразеологизмлер:

Бармақ бүгип санағандай – аз, азғантай деген мәнилерди билдиреди. Себеби адамда қол хәм аяқ бармақлары санаўлы, он данадан. Сонлықтан белгили шектеги, шендеги, өлшемдеги нәрселерди қол менен, бармақ пенен санаў дәстүри ертеден-ақ қәлиплескенлигин усы фразеологизмлер арқалы көриўге болады.

Бармақ пенен санаса болады – «жүдә аз, сийрек» [2:23], *бармақ ушы* – аз, азғантай нәрсени өлшеў ушын қолланылады.

Бес саўсағындай белгили – жүдә анық, айдай түсиникли. Ерназар Алакөздиң усы жерлерде жасағанлығы расқа келеди, себеби бул жерлерди *бес саўсағындай билгенлиги* «Изим»қорғанын қурып, халқының азатлығы ушын өмириниң соңғы күнлерине шекем аянбай саўаш жүргизген (Ү.Нийетуллаев).

Бас соматизми қатнасындағы фразеологизмлер:

Бас – адам геүдесиндегі ең жоқарыда жайласқан дене болып, қарақалпақ тилинде қандай да тәрәпти өлшеу де тутас дене узынлығы аяқ хәм бас мүшелери арасында екенлигин теңлестирип өлшеу жағдайында да қатнасады.

Бастан асады – жүдә көп, мол деген мәнилерди аңлатады. Мысалы: *Жумыс басынан асып* атыр (С.Салиев).

Бунда жумыстың шексиз оғада көплиги нәзерде тутылған.

Бастан-аяқ – бул фразеологизм көбинесе, ўақыт өлшемин аңлатыўда қолланылады. Бастан аяқ – «хәммеси тутас, түўел» деген мәнилерди аңлатса, төмендеги мысалды ўақыт мәнисин аңлатқан: Мереке-ниң басынан аяғына шекем атқарған. (У.Атажанова)

Адамның қуўанышының муғдары оғада көп, мол екенлиги *басын көкке жеткерди* – марапатланыў, *басы аспанға жетти* – шадланды, қатты қуўанды, ал, *бас-аяғы жоқ* – белгили өлшемде емес, шексиз деген мәнисти аңлатады. Бул бир *бас аяғы жоқ* әңгиме болды. (Қарақалпақ фольклоры).

Бел соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Кесе белден сөйлеу – гәптиң басланыўы яки соңы емес, ал ортасынан сөйлеу яки мәселени бирден қойыў. Бел адамның геүдесинде орта бөлиминде жайласқан мүше. *Белден мирәт салыу* – оғада қыймаслық пенен, шын кеўилден, шынтлап мирәт етиў көринисин берип, адамның миймандослығының белгисин бел мүшеси арқалы билдирген.

Бет соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Бетине бес ели ширкеу болды – уятқа қалды мәнисин билдирип, көп бийабырайшылық жағдайдың уят, хұрметтиң кем екенлиги өлшемин аңлатып келген. Қызының бул қылықлары ата-анасының бетине *бес ели ширкеу* болды (Г.Қуўанышбаева).

Аяқ соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қарақалпақ тилинде көп нәрсени, аралықты, жол, атыз хәм т.б. түсиниклерге анықлықта қол хәм аяқ дене мүшелери арқалы өлшеген. Сонлықтан, тилде аяқ соматизминиң өлшем бирлигин аңлатып келиўде фразеологизмлер қурамында келиўи оғада өнимли.

Бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде – бул фразеологизм бириншиден, әбден қартайған адамды да, екіншиден, халықтың ментал пикирлеўинде хәмилели ананың жас босаныўына жақынласқан ўақты да өмир менен өлимниң арасындағы өлшемде деген түсиникти аңлатыўда усы фразеологизмнен пайдаланады. Мысалы:

Бир аяғы усы жерде, бир аяғы ол жерде болып – бул *тез бар, жуўыр* деген мәнисти аңлатады. *Бастан аяқ* – толығы менен, тутас. Китапты *басынан аяғына шекем* басымды көтермей оқыдым (К.Рахманов).

Көз соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Адам баласы этирапты көз дене мүшеси арқалы көриўи менен бирге, көзи арқалы шенейди, сол зат яки нәрсениң үлкен кишилигин, мөлшерин аңлайды. Сонлықтан көз компонентли фразеологизмлер қарақалпақ лингвомәденияттаныўда, басқа дене мүшелерине қарағанда көбирек қатнасады. Мысалы: *Көз алдында* – жүр, тур, бетпе-бет. Бул мәни аралықты билдиреди. Мысалы: Баллары *көз алдында* ержетти (У.Атажанов).

Көзди ашып жумаман дегенше – Бул оғада тез, жылдам ўақытта болып өткен хәдийсе, хәрекет. Мысалы: Қызкеткенниң *көзди ашып-жумғаниша* тасығанлығы соншелли, кенарынан шығып кете жазлады (Ш.Сейитов).

Көз бенен қастың арасында – бул фразеологизмде ўақыт аралығы өлшеминде тезликти, демде, бирден болған жағдайды аңлатады. Мысалы: Жаңағы жаўлары *көз бенен қастың арасында* шөженди қағып кете береді (А.Әбдиев).

Көз жетер жер – жақын аралық, алыс емес. Соң билсек Арал екен, *көз жетер жерде* ел жоқ (Т.Қайыпбергенов). *Көз жетпес* – оғада алыс, жүдә узақта деген мәнини аңлатады. Мысалы: *Көз жетпес* бийиклерди аңсаған халықтың қыялын тәжирийбели Хийўа ханы уғып, салық жыйнаўға жиберген қырық нөкериниң бос қайтқанына, жасаўылбасының өлгенине гийне сақламапты (Т.Қайыпбергенов).

Көзин ашқалы – бул өмири бойы, туўылғанынан баслап деген мәнисти, ўақыт өлшемин аңлатыўда қолланылады. Мысалы: Бурын *көзин ашқалы* көрип киятырған көп қабатлы жайлар суп-сулыў, түрли бояўлар менен сырланған (К.Рахманов).

Көзиниң ушында//көзиниң алдында – оғада узақта хәм оғада жақын аралықта, ал *көз житиримде* – көз бенен көрип жете алыўы шени узақта болған аралық мәнисин аңлатады. Осса, анаў *көз ушында* киятырған сениң әкең, Идирейис аға-аў (А.Әбдиев). *Көзиниң алдында* жалған адамлар, қулағы түбинде жалған адамлар (С.Ибрагимов). *Көз житиримди* қуўсырып, дәрйадай йошып шағлады (С.Хожаметов).

Көкирек соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Көкирек аўзынан келди – бул фразеологизмди Қ.Пахратдинов хәм Қ.Бекниязов фразеологиялық сөзлигинде *қыйналды* деген мәнисти аңлатады деп түсиндирме береді [2:23]. Мысалы, адам басына түскен қандай да бир қыйыншылық өлшеми оғада көп екенлигин аңлатыўда қолланылыў менен бирге, туўра мәнисте де бойы адамның көкирек аўзына келетуғын нәрсени сүүретлеўде де қолланылады. Мысалы: Етеги *көкирек аўзыма* келип тур, турпатлы екен. (Г.Қуўанышбаева). Бунда етектиң бойының бийиклигин көрсетиў мәнисинде, оның өлшеўде адамның көкирегін өлшеў объекти сыпатында қолланылған.

Қабырға соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қабырға – адам дене мүшесинде сүйек мәнисин аңлатады. Әдетте, сүйек концепти қарақалпақ тилинде жақынлық, ағайыншилиқ, адам хәм жақын туўысқанлық мәнилерин де аңлатады. Мысалы:

Бир қабырға жақын – бул фразеологизм аталас, жақын адам, ал қарақалпақ тилинде арқа диалектинде болса «Қыз алыспайтуғын ағайын» (Мойнақ районы, Шеге) деген мәнисти аңлатады [1:76].

Қас соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қарақалпақ лингвомәденияттаныўында қас хәм көз соматизми қатнасқан фразеологизмлер көбинесе, ўақыт өлшеми, белгили сәт, мәўрит аралығын аңлатыўда қолланылады. Мысалы: *Қас қағымда* – тез бирден, демде; *қас қаққаниша* – бирден, тез; *қас пенен көздиң арасында* – жылдам, тез деген мәнилерди билдиреди. *Қас қағымда* жалыныў нәўбети Мамонтқа жетти (К.Рахманов).

Қол соматизми қатнасқан фразеологизмлер: Қол менен әдетте, көпшилик зат нәрсени өлшеуі ушын пайдаланылады. Мысалы, бир нәрсениң узын яки келтелигин, оғада узын нәрселерге қол менен өлшеп болмағанлықтан оның қол жетпеуі мәніси, кейин ала аўыспалы мәниде қолланылған деп есаплаймыз. Мысалы: *Қол жетерли* – жүдә жақын, алыс емес деген мәнисти аңлатса да, *қолы жетимли* (баха) сол өлшемге, нәрсеге қолы, жағдайы, ақшасы жетеди деген мәнисти аңлатады. Ал, *қол жетпейтуғын*, *қол жетпес* (эрман) – алыс, узак деген мәнисте узак ўақыт муғдары ядросы менен келеди.

Қолы жетеди – хеш нәрседен мүтәжлиги жоқ, *қолы жетпейди* – күш-құдирети жоқ, *қолы жетти* – адамлар қандай да бир нәрсеге ийе болды дегенди билдиреди.

Мурын соматизми қатнасқан фразеологизмлер: Мурын соматизми қатнасқан фразеологизмлер де оғада жақын аралық деген мәнис аңлатады. Ашыўы *мурнының ушында* – ашыўшақ, күйгелек, өкпелегиш адам; *Мурнының астында* – жақын жерде, таныс жерде. Мысалы: *Мурнының астында* не болып атырғанынан бийхабар. (М.Нызанов).

Мурны әл аспанда – бул фразеологизм шегараланыў реңки басым болып, аралық бас мүшесинде жайласқан мурынның бийикте, жоқарыда деп көрсетилиўи сыяқлы кәсийетлерди көрсетеди. *Мурны аспанда*, кеўли айларда

болды, дәўири шым-шытырық болған шөгирме (И.Юсупов).

Тобық соматизми менен келген фразеологизмлер:

Тобық – аяқ мүшесиниң меронимлик бөлеги. Қандай да бир нәрсени өлшеуі. Мысалы, суўдын тереңлигин өлшеуде де туўра мәнисте суў *тобықтан келеди* деп түсинилсе, ал фразеологиялық мәниде *тобығына келмеуі* – терең емес деген мәнисти аңлатады. Мысалы: *Тобығына шекем сумлық жайлаған* – оғада сумлықлы, хайяр деген мәнисте.

Тырнақ соматизми менен келген фразеологизмлер:

Тырнақ та адамның аяқ мүшесиниң бир бөлеги, көлеми киши. Сонлықтан бармақ компонентли фразеологизмлерди аңлататуғын мәнис киши нәрсе менен екинши нәрсени салыстырып, өлшемин көрсетиў нәзерде тутылады. Мысалы: *Тырнағына турмайды* – тең емес, *тырнақ илгендей* – аз ғана, азғантай, кишкене, *тырнақтың жасауындай*, *тырнақтың ушындай* – аз ғана, азғантай, кишкене деген мәнилерди билдиреди. Мысалы: Қоңсылардан сорастырайын, бәлким *тырнақ илгендей* бир нәрсе таўып қаларман (А.Әбдиев)

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде соматикалық фразеологизмлерде аяқ, қол, бас, бармақ, көз, бел, көкирек, мурын, қол соматизмлері қатнасуы менен қандай да нәрсениң, адамның тәбиятына қатнаслы түсиниклерди олардың көлемин, өлшемин, мөлшерин аңлатыўда өнимли жумсалады.

Әдебиятлар

1. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
3. Жумамуратова Р.А. Қарақалпақ ва инглиз тилларидаги лексика-фразеологик лакуналар тадқиқи чоғиштирма аспект): Филол.фан.б-ча.фалс док (PhD) дис.автореф. – Нукус, 2021.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Үшинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Төртинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Бесинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.